

O‘ZBEK SHEVALARI TARKIBIDAGI ETNOGRAFIZMLARNING SOHALARARO BOG‘LIQLIGI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.031>

Nurjanov Oybek Erkin o‘g‘li
Berdaq nomidagi QQDU

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek shevalari tarkibida uchraydigan etnografizmlarning sohalararo bog‘liqligi masalasi tahlil qilinadi. Etnografizmlarning xalqning moddiy va ma’naviy madaniyati, urf-odatlar, an’analari, kasb-hunari hamda turmush tarzi bilan uzviy aloqadorligi yoritiladi. Shuningdek, shevalarda saqlanib qolgan etnografik birliklarning etnografiya, folklorshunoslik, tarix, madaniyatshunoslik va lingvokulturologiya kabi fanlar bilan munosabati ochib beriladi. Tadqiqot natijasida etnografizmlar nafaqat tilning lug‘aviy boyligini aks ettiruvchi birliklar, balki xalqning etnomadaniy merosi va tarixiy xotirasini saqlovchi muhim vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek shevalari, etnografizm, dialektologiya, etnolingvistika, lingvokulturologiya, xalq madaniyati, urf-odatlar, etnomadaniy birliklar, sohalararo bog‘liqlik

INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS OF ETHNOGRAPHISMS IN UZBEKISTAN DIALECTS

Nurjanov Oybek Erkin oğlu
Berdaq State University of Languages

Abstract: This article examines the issue of the interdisciplinary relationship of ethnographisms found in Uzbek dialects. It highlights the close connection of ethnographisms with the material and spiritual culture of the people, their customs, traditions, occupations, and way of life. The study also reveals the relationship of ethnographic units preserved in dialects with such fields as ethnography, folklore studies, history, cultural studies, and linguoculturology. The research substantiates that ethnographisms are not only linguistic units reflecting the lexical richness of the language but also important means of preserving the ethnocultural heritage and historical memory of the people.

Keywords: Uzbek dialects, ethnographism, dialectology, ethnolinguistics, linguoculturology, folk culture, customs and traditions, ethnocultural units, interdisciplinary relationship

Har bir xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari ona tilida o'z aksini topadi. Shu bois til tarkibidagi lisoniy boyliklarni saqlash, ularni ilmiy jihatdan tadqiq etish hamda kelajak avlodlarga yetkazish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri sanaladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev qayd etganidek: "O'zbek tili xalqning milliy madaniyati, ma'naviyati va o'ziga xosligini namoyon etuvchi muhim vositadir" [1:19]. Shundan kelib chiqib, o'zbek tili leksik qatlamida mavjud bo'lgan boy lingvistik merosni o'rganish, tizimlashtirish va ilmiy asosda tahlil qilish bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Quyi Amudaryo vohasida istiqomat qiluvchi aholining tarixi, madaniyati, tili, urf-odat va an'analari, shuningdek, san'at hamda amaliy san'atga oid qarashlari o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli mazkur hudud aholisining turmush tarzi va madaniy merosini aks ettiruvchi omillarni ilmiy hamda amaliy nuqtayi nazardan atroflicha tadqiq etish muhim ahamiyatga ega. Buning asosiy omillaridan biri voha aholisining etnografik xususiyatlari boshqa mintaqalarga nisbatan o'ziga xos shakllanganligidir.

Voha aholisining etnografik o'ziga xosligi hudud shevalarida ham o'z aksini topgan bo'lib, mazkur shevalar o'zbek tilining boshqa sheva va lahjalaridan ayrim lisoniy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ana shu jihatlar sababli Quyi Amudaryo vohasining etnotarixiy taraqqiyoti va tiliga oid masalalar uzoq yillardan buyon ilmiy izlanishlarning muhim obyektlaridan biri bo'lib kelmoqda. Shevalarni ma'noviy guruhlar asosida tadqiq etish, ulardagi etnografik birliklarning tarkibi va qo'llanish doirasini belgilash, shuningdek, tarixiy rivojlanish davomida yuzaga kelgan lisoniy o'zgarishlarni aniqlash ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning ilmiy qiymatini yanada oshiradi hamda yangi nazariy xulosalarga erishish imkonini beradi.

Ma'lumki, Qoraqalpog'iston hududida yashovchi o'zbeklar qoraqalpoq, qozoq va turkman kabi qardosh turkiy xalqlar bilan uzoq yillardan buyon yonma-yon istiqomat qilib keladilar. Bunday etnik va madaniy yaqinlik mazkur hudud shevalarining lug'aviy tarkibi hamda ayrim lisoniy xususiyatlariga turkiy tillarning sezilarli ta'sir ko'rsatishiga sabab bo'lgan. Tarixiy manbalarda uchraydigan etnonimlar va ularga aloqador leksik birliklar ham bu jarayonning muhim dalillaridan hisoblanadi. Ushbu birliklarning ayrimlari o'zbek tilida saqlanib qolgan bo'lsa, boshqalari qoraqalpoq, qozoq yoki turkman tillari tarkibida yashab kelayotgan bo'lishi mumkin.

Mazkur holat qiyosiy-tarixiy tahlil asosida eng qadimiy til qatlamlariga mansub leksemalarni aniqlash va ularning taraqqiyot yo'lini yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, bunday materiallar o'zbek tili lug'at tarkibidan asta-sekin chiqib borayotgan birliklarni, shuningdek, til tarixida uchraydigan ayrim murakkab leksik va grammatik hodisalarni tadqiq etish imkonini kengaytiradi. Shu

nuqtayi nazardan, quyida xalq shevalarida faol qo'llanadigan marosim nomlari, ular bilan bog'liq maqol va iboralar, irim-sirimlarga oid atamalar hamda tarixiy va eskirgan nomlarning lingvistik xususiyatlari tahliliga alohida e'tibor qaratiladi.

1. Kasb-hunar bilan bog'liq marosim nomlari

Kasb-hunar bilan bog'liq marosim nomlari ham shevalarda keng uchraydi. Qaysi kasb egasi bo'lmasin, qandaydir niyatda shu kasbni e'zozlab, nimadir qiladi. Masalan, dehqonchilik kasbi bilan shug'ullanuvchi shaxslar äкишä чүштъ, хасыл тойы /хирман тойы, долды палав kabi marosimlarni o'tkazish bilan o'z tilidagi marosim leksikasi tarkibiga anchagina dialektizmlarni kiritadi. Bundan tashqari, keyingi davrlarda davlatimiz tomonidan belgilangan kasb bayramlari ham shu kasb egalari orasida marosim sifatida shakllanib, adabiy dialektal xarakterdagi marosim nomlarining shakllanishiga zamin yaratdi.

2. Turli xil bazm va bayramlarni ifodalovchi atamalar

Bunday dialektizmlar ham shevalar leksikasi tarkibida mavjud bo'lib, yerli aholi shevasida mustahkam o'rinish qolgan. Зийäпät - ziyofat, qarluq shevalari leksikasida räp deb yuritiladi. Navro'z, hayit, yangi yil, mustaqillik bayramlari ham xalq shevalari leksikasida keng qo'llanilib, ularga alohida tayyorgarlik ko'rilib, keng miqyosda o'tkaziladi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, ijtimoiy-siyosiy muhitning ta'sirida paydo bo'lgan 1-may, 7-noyabr, 5-dekabr kabi o'sha davr talabiga mos bayram sifatida o'tkaziluvchi marosimlar xalq shevalari leksikadan batamom o'chib, tarixiy leksik birliklar guruhiga o'tib qoldi.

3. Marosim nomlari bilan bog'liq xalq iboralari va maqollari

Shevalar leksikasi juda rang-barang va boy bo'lib, turli xil marosimlarni ifodalovchi so'zlarni o'z ichiga oladi. So'z ustalari, gapga chechan kishilar - xalq notiqalari tomonidan turli xil marosim ifodalovchi so'zlar, iboralar va xalq maqollari tarkibida ham uchraydi. Masalan, тойа борсаң, той доныңны гийип бар - to'yga borsang, to'yib bor ma'nosida. Нäпси йаман äйтäдä öлär - баднафс odamga nisbatan ishlatiladi. Азäфä барған өз дәрдини айтып йеғлар - motam marosimini bildiruvchi ibora, айтилмаған йера барынча, базара бар - aytilmagan yerga borma ma'nosida, садақадан сатын ал - sadaqa borish shartligi ma'nosida, Тойдан кейин хи:нани кейниңä йап - to'ydan keyin to'y uchun qilinadigan ish befoyda ekanligi ma'nosida, тойдан äлдин сыннай чьртма - to'ydan oldin behuda to'y haqida gapirma ma'nosida, иттän болған қурванлықа йарамас - nasl-nasabi betayin, tarbiyasiz odamga nisbatan ishlatiladi. Bu iboralarda to'y, sadaqa, sifatdosh bilan turdosh otning birikuvidan paydo bo'lgan aytilmagan her, aza, eyit, qurvanliq kabi so'z va so'z birikmalari bevosita marosim nomini ifodalab kelgan.

4. Irim-sirimlar asosida o'tkaziladigan marosim nomlari

Insoniyat ibtidosidan boshlab to hozirgi kungacha nimaningdir yechimini topa olmasa yoki shu narsa oldida o'zining ojizligini sezsa, albatta, unda turli xil irim-

sirimlarga nisbatan mayl paydo bo'ladi. O'zi o'ylab topgan irimlardan o'zi taskin topadi. Bu holatni shevalar leksikasida ham ko'rish mumkin: qurbonlik qilish, iftorlik berish, sadaqa berish, nazr qilish kabilar bevosita irim-sirimlarga asoslangan marosimlardir. Qadimdan hozirgacha yetib kelgan дәрвишана, дөрт йолны бәндиргасында борсақ пишырыш kabilar ham ana shular jumlasidandir. И:с чықарыш marosimi haqida A.Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida ham aytib o'tgan. Beruniyning guvohlik berishicha, bu odat qadimgi xorazimliklardan qolgan bo'lib, to bizning hozirgi kunimizgacha iste'moldadir.

Etnografizmlar masalasi tilshunoslikda yetarli darajada chuqur o'rganilmaganligi sababli ularni alohida tadqiqot obyekti sifatida tahlil qilish zarurati mavjud. Ushbu leksik qatlamga mansub birliklar nafaqat inson hayotining turli bosqichlari bilan, balki uning kasbiy faoliyati, kundalik turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ayrim hollarda marosimlarga oid leksikada jamiyat hayotida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va tarixiy jarayonlarning ta'siri ham aks etadi. Shuningdek, etnomadaniy mazmunni ifodalovchi leksik birliklar tarkibiga marosimlarni tashkil etuvchi, boshqaruvchi yoki ularda muayyan vazifani bajaruvchi shaxslarning nomlarini ham kiritish maqsadga muvofiqdir.

Bular sirasiga пейкал, бәкавул, тойвашъ, катхуда, элатком, шўра, куда, молла, халпа kabi alohida vazifa bajaruvchilarni kiritish mumkin. Пейкал - to'y, ma'rakaga aytuvchi shaxs, бәкавул - bevosita to'yning ma'lum bir tomoniga javob beruvchi shaxs, тойвашъ - to'yni boshqaruvchi shaxs, катхуда - to'y va ma'rakalarda maslahat beruvchi va ish buyuruvchi shaxs, элатком - mahalla faollarining boshlig'i yoki a'zosi, шўра - fuqarolar yig'ini raisi, куда - nikoh to'ylarida oldi-berdining o'rtasida turib, boshqaruvchi shaxs, мулла - to'y, ma'rakalarda fотиha o'quvchi diniy ulamo, халпа - motam marosimlarida ayollarga pand-nasihat qiluvchi ayol.

Bu nomlarni etnografik-leksik xususiyatiga ko'ra etnografik dialektizmlar guruhiga ham kiritish mumkin.

Marosim nomlari leksikasini tarixiy-sinxronik belgilariga ko'ra quyidagi guruhlariga ham ajratish mumkin:

1. Turg'un, ya'ni tarixiy-an'anaviy nomlar. Tarixiy-an'anaviy nomlarni ifodalovchi leksika tarkibiga qadimdan shakllanib, to hozirgi kungacha shevalar leksikasida faol istifoda etilib kelayotgan birliklar mansub: той - biror xursandchilik sababli o'tkaziladigan marosim nomi, аза - biror kishining vafoti munosabati bilan o'tkaziladigan marosim nomi, бешък той - insonning yoshi bilan bog'liq to'y marosimi nomi, Наврўз - umumxalq sayli nomi, ис чықарыш - ins-jinslarni quvish uchun o'tkaziladigan marosim.

5. Eskirgan, ya'ni tarixiy nomlar

Қурванлық - qurbon hayiti kunlarida jonlik so'yib o'tkaziladigan marosim. Bu marosim hozirgi kungacha faol iste'molda bo'lib, ayni paytda kam qo'llanib, nafaol leksika tarkibiga o'tib qolgan. Пейшанбалик - hozirgi paytda bu marosim ham nafaol leksika guruhiga kiradi. Lekin ayrim hududlarda hozir ham har haftaning payshanba kuni o'tkaziladi.

6. Zamonaviy nomlar

Bular tarkibiga insonning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida yuz bergan tarixiy voqealar natijasida paydo bo'lgan tadbirlarni ifodalovchi leksik birliklar kiradi: *mustaqillik bayrami*, хирман тойы, долды палав, äкишä чўштъ, лай қойдъ kabi. Bu nomlar shevalar leksikasida neologizm sifatida keyingi paytlarda paydo bo'lgan hodisalardir.

Xorazm shevalarida imorat va uy-joy qurilishi bilan bog'liq terminlar tarkibida ham etnografik xususiyatga ega bo'lgan ko'plab dialekt birliklar uchraydi. Bu holat hudud aholisining qadimiy qurilish an'analari va binokorlik tajribasining tilda aks etganligini ko'rsatadi. Shu munosabat bilan S.P. Tolstov devorlarni namlikdan himoya qilish maqsadida qamishdan keng foydalanilganligini ta'kidlab, Jetiosor xarobalari hamda VII-XVIII asrlarga oid Jonchiqqal'a yodgorligidan topilgan materiallar ushbu qurilish usulining qadimiy tarixga ega ekanligini tasdiqlashini qayd etadi [2:140].

Xorazm vohasida imorat qurilishini boshlashdan oldin qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug'lar hasharga aytilib, bu odat marosim sifatida alohida taom pishirilib nishonlanadi, xalq shevalarida u жайнөмәк deb yuritiladi. Paxsa devorning ma'lum qismi bitgan kuni yana kichik marosim uyushtirilib, shevalar leksikasida qor bitti deb nomlanadi. Imorat ma'lum balandlikka yetgan kuni yog'ochdan deraza va eshiklar tepasiga ustun qo'yilishi munosabati bilan kichik marosim o'tkaziladi va xalq tilida чархавик қойдъ deb ataladi. Xalqning ko'pgina marosimlari haqida Abu Rayhon Beruniy ham ancha-muncha ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Beruniyning yozishicha, xorazmliklar hayit kunlarida bug'lanadigan hamda tutatiladigan dorilar ishlatadilar, jinlar va arvohlarni daf etish uchun is chiqarib, ovqatlar pishiradilar [3:281]. Bu odat hozir ham saqlangan bo'lib, hayit marosimi kunlaridan boshqa, ya'ni yangi uyga ko'chib o'tishda ham qo'ni-qo'shnilarni chaqirib, ijro qilinadi, pishirilgan taom, ya'ni bo'g'irsoq boshqa qo'shnilarga tarqatiladi. Xalq shevalarida bu marosim ис чықариш, ис чықардъ deb yuritiladi.

O'zbek shevalari tarkibidagi etnografizmlar xalqning ko'p asrlik turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati, urf-odatlar hamda etnik tarixini o'zida mujassamlashtirgan muhim lisoniy birliklar hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, etnografik leksika nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya, tarix, folklorshunoslik, madaniyatshunoslik va lingvokulturologiya kabi fanlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Shu bois etnografizmlarni o'rganish xalqning etnomadaniy merosini tiklash va ilmiy jihatdan yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, Quyi Amudaryo va Xorazm hududi shevalarida uchraydigan etnografik birliklar mazkur mintaqaning etnik tarkibi, tarixiy taraqqiyoti hamda qo'shni turkiy xalqlar bilan uzoq davom etgan madaniy-lisoniy aloqalarini aks ettiradi. Marosimlar, kasb-hunar, uy-joy qurilishi, xalq e'tiqodlari va kundalik turmush bilan bog'liq leksik birliklarning tahlili shevalarda qadimiy til qatlamlariga mansub ko'plab leksemalar saqlanib qolganligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari. 4-jild. - Toshkent: O'zbekiston, 2020. - 19-b.
2. Tolstov S.P Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, "Fan", 1964, 140-b
3. Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. -Toshkent: "Fan", 1968, 281-b.
4. Doniyorov X. O'zbek xalq shevalari leksikasi. - Toshkent: Fan, 1979. - 168 b.
5. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1978. - 320 b.
6. Jo'rayev M. O'zbek marosim folklori. - Toshkent: Fan, 2008. - 256 b.